

Boekbesprekingen

P. Dekker (red.), **Vrijwilligerswerk vergeleken. Nederland in internationaal en historisch perspectief. Civil society en vrijwilligerswerk III.** SCP, Den Haag 1999, 294 pp.

Deze bundel, waarin het vrijwilligerswerk in Nederland in de jaren negentig wordt vergeleken met eerdere tijdstippen en andere landen, verscheen als derde in de serie *Civil society en vrijwilligerswerk*. Het begrip 'civil society' fungeert al enkele decennia als toverwoord in beschouwingen over een hernieuwde relatie tussen markt, staat en maatschappij. Dat de civil society ergens tussen deze drie grootheden in staat, is wel duidelijk, maar de precieze bepaling ervan varieert van auteur tot auteur of blijft soms achterwege. De discussies waarin deze mysterieuze nieuwe hoofdrolspeler op het toneel van de politieke filosofie figureert, hebben een hoog abstractieniveau: ideaaltypen genoeg, maar het ontbreekt vaak aan concrete empirische toepassingen.

Dergelijke kritiek kan tegen dit boek niet in stelling gebracht worden: anders dan eerdere bundels uit de serie, telt deze derde bundel menige tabel en figuur. Definitiekwesties worden beknopt in hoofdstuk 1 behandeld. In hoofdstuk 2 bijvoorbeeld blijkt dat – ondanks de populariteit van pessimistische verhalen over maatschappelijke betrokkenheid – in de afgelopen decennia zich een stijging heeft voorgedaan van het aantal lidmaatschappen van vrijwillige organisaties in Nederland op allerlei gebied, evenals een stijging van het aantal actieve vrijwilligers en giften aan maatschappelijke organisaties. In hoofdstuk 3 wordt de participatiegraad van Nederland vergeleken met die van een dozijn andere West-Europese landen. Daarnaast worden in dit hoofdstuk Nederland, de VS en Italië vergeleken wat betreft de samenstelling van het leger vrijwilligers in verschillende sectoren, de achtergrondkenmerken van vrijwilligers, en de motieven die zij noemen om actief te zijn. Hoofdstuk 4 bevat een weergave van de overigens positieve publieke opinie in Europa over vrijwilligerswerk en de mening van vrijwilligers zelf over hun activiteit.

Hoofdstuk 5, geschreven door Monique Leijenaar en Kees Niemöller, gaat dieper in op de wirwar van motieven van vrijwilligers. Het hoofdstuk is verpakt als een methodologische casus: moeten motieven voor het verrichten van vrijwilligerswerk kwantitatief of kwalitatief gemeten worden? Beide benaderingen blijken ongeveer hetzelfde beeld op te leveren: het vaakst genoemd worden redenen die met maatschappelijke betrokkenheid te maken hebben of met het opdoen van nieuwe sociale contacten. Onbelicht in dit hoofdstuk blijft de problematische status van subjectieve redenen als verklarende factor voor vrijwillige activiteit en het dynamische aspect van deze motieven: vaak veranderen de redenen die vrijwilligers geven voor deelname als ze langer actief zijn. Daar komt nog bij dat motieven in de eerste fase van deelname meestal betekenisloos zijn: nieuwe vrijwilligers worden binnengebracht door reeds actieve vrijwilligers, omdat er iemand nodig is binnen de organisatie. Rekrutering vindt plaats via sociale netwerken. Eventuele motieven spelen in de beginfase een ondergeschikte rol.

In hoofdstuk 6 wordt vrijwilligersactiviteit vanuit de tijdsbestedingsonderzoeken bekeken. Het hoofdstuk doet er lang over om bij het onderwerp vrijwilligerswerk aan te komen – eerst passeert een aantal andere trends in vrijetijdsbesteding de revue – en zet dan enkele achtergrondkenmerken van vrijwilligers op een rij zodat eventuele verschuivingen zichtbaar kunnen worden. Dit levert weinig interessante conclusies op. Ook uit de plaatsing van het vrijwilligerswerk in de normale werkweek komen geen bijster verrassende zaken naar voren.

Boeiend is hoofdstuk 7 over de rol van sociaal kapitaal, vertrouwen en religie, geschreven door Eric Uslaner. Vertrouwen en sociaal kapitaal zijn sinds kort populaire ‘verklaringen’ van deelname. Deze ‘verklaringen’ lijden echter onder een gebrek aan inzicht in de causale volgorde van de factoren vertrouwen, religie en sociaal kapitaal. Het is bijvoorbeeld de vraag of deelname aan vrijwillige organisaties tot meer vertrouwen in anderen en de samenleving leidt of dat een grotere mate van vertrouwen in anderen en de samenleving leidt tot deelname aan vrijwillige organisaties. Het kan allebei. Ook over sociaal kapitaal en vertrouwen kan zo’n ‘kip of ei’-discussie gevoerd worden. Uslaner stelt dat vertrouwen leidt tot participatie en niet andersom. Dit blijkt volgens hem uit de bevinding dat protestante fundamentalisten in de VS alleen groepsleden vertrouwen, en daarom slechts aan lokale initiatieven meewerken – in tegenstelling tot ‘gewone’ protestanten. Uslaners redeneringen en empirische illustraties zijn theoretisch aansprekend, maar voor zijn vergaande claim ontbreekt een stringente toetsing aan de hand van longitudinale of zelfs maar retrospectieve gegevens.

Het laatste empirische hoofdstuk van Joep de Hart geeft een degelijke analyse van de invloed van godsdienst op lidmaatschap van en actieve participatie in vrijwillige verenigingen. Uit de analyse blijkt dat de stellingen van Uslaner voor Nederland lang niet allemaal opgaan. Op basis van de ‘God in Nederland’-onderzoeken en het tijdsbestedingsonderzoek uit 1995 wordt duidelijk, dat kerklidmaatschap samengaat met actieve participatie. Orthodoxe groepen participeren vaker, maar dat komt doordat zij vaker ter kerke gaan: niet omdat zij er andere waarden op nahouden. Net als in de VS blijken orthodoxen wel vaker binnen de eigen gemeenschap actief te zijn. Geheel in tegenstelling met de stelling van Uslaner blijkt er geen verband te bestaan tussen religiositeit en vertrouwen, maar wel tussen participatie in vrijwilligerswerk en vertrouwen. In Nederland gaat nog steeds de stelling van Durkheim op, dat het werkzame element van de religie de rituele samenkomst is, en niet de orthodoxie of de inhoud van de rituelen.

In hoofdstuk 9 ten slotte worden nog enkele zinnige aanbevelingen gedaan. Voor sommigen is vrijwilligerswerk een uitdrukking van hun persoonlijkheid. Wellicht zijn vrijwilligers dezelfde mensen die ook actief begaan zijn met anderen op andere manieren. Deze persoonlijkheidsfactor blijft tot nu toe onderbelicht. Daarnaast is het van belang om meer verschil te maken in de afhankelijke variabele: vrijwilligerswerk bestaat in vele verschillende soorten en maten. De factoren die onbetaalde bardienst voor een voetbalclub bepalen, zijn bijvoorbeeld anders dan de factoren die mensen doen collecteren voor het Rode Kruis. Meestal worden slechts hoofdeffecten voorspeld, en zijn interactie-effecten de uitzondering. We zouden meer aandacht moeten besteden aan deze interacties, zeker wanneer aan waarden en motivaties verklarende kracht toegekend wordt.

René Bekkers
ICS/Vakgroep Sociologie
Universiteit Utrecht

André J.F. Köbben en Henk Tromp. **De onwelkome boodschap, of hoe de vrijheid van wetenschap bedreigd wordt.** Mets, Amsterdam 1999, 206 pp.

Over de rol van wetenschappelijk onderzoek en de maatschappelijke betekenis ervan, de zogenaamde maatschappelijke relevantie, is veel geschreven. Er zijn voortdurend discussies geweest over de objectiviteit van wetenschappelijk onderzoek, over de wetenschapper als onafhankelijk en vooral onpartijdig onderzoeker. Köbben heeft daar in het verleden zijn partij in meegeblazen, waarin hij een duidelijke stellingname poneert. Zo schrijft hij in 1981 in *Sociodrome* 'De vraagstukken, waar we ons mee bezig houden in de sociale wetenschappen hebben altijd een politieke strekking.'

In de loop van de tijd hebben het wetenschappelijke belang en het maatschappelijke belang afwisselend centraal gestaan. Na de waardevrijheid in de jaren vijftig verscheen eind jaren zestig de maatschappelijke relevantie ten tonele. Daar is nu een derde aan toegevoegd, namelijk het marktbelang.

Na de verhitte discussies over objectiviteit en maatschappelijke betrokkenheid werd eind jaren zeventig een zekere consensus gevonden over het belang van het wetenschappelijk forum. Dat zou uiteindelijk moeten beslissen of onderzoek kwaliteit heeft of niet.

In de loop van de jaren tachtig is ook op de universiteiten en daarmee in de wetenschap het marktdenken centraal komen te staan. De universiteiten gingen concurreren met de commerciële onderzoeksinstituten, die in snel tempo de onderzoeksmarkt gingen beheersen. Deze concurrentie lijkt de wetenschappelijke discussie naar het tweede plan te hebben geschoven. De huidige discussie is geen intern wetenschappelijk debat over de resultaten van wetenschappelijk onderzoek, maar betreft de bruikbaarheid van de resultaten voor de opdrachtgever. Ook de wetenschappelijke onderzoeksinstituten zijn door het adagium van de 'ondernemende universiteit' gedwongen deel te nemen aan de jacht op het derdegeldstroomonderzoek. Dat de vraag naar de kwaliteit van het onderzoek daarmee naar de achtergrond wordt gedrongen, lijkt veel onderzoekers te verbazen, maar is eigenlijk een logisch gevolg van de ontstane relatie tussen onderzoeker en opdrachtgever. Commerciële en politieke belangen gaan een rol spelen.

De vraag is niet meer of de resultaten wetenschappelijk verantwoord zijn, maar of de resultaten wel bruikbaar zijn. Daarmee wordt de aard van het wetenschappelijk onderzoek zelf ter discussie gesteld. Men verricht onderzoek voor het bedrijfsleven of de overheid en vervolgens komt men tot de vervelende ontdekking, dat de resultaten niet in dank worden aanvaard of stilzwijgend verhuizen naar een diep archief.

Het is de verdienste van Köbben en Tromp, dat zij met hun boek deze discussie prominent op de publieke agenda hebben geplaatst, waarbij ze nadrukkelijk aandacht vragen voor de rol van de onderzoeker, die gemangeld wordt tussen de noodzaak opdrachten binnen te halen en het belang om de opdrachtgever ter wille te zijn met het oog op vervolgoopdrachten. Na een beschrijving van de manieren waarop opdrachtgevers met onderzoeksresultaten omgaan, geven zij een uitgebreide beschrijving van een aantal gevallen, die in het verleden opzien hebben gebaard. De opzet en de uitwerking van deze gevalsbeschrijvingen laten zich lezen als een spannend detectieverhaal, waarvan de uitslag reeds bekend mag worden verondersteld. Opvallend uit deze verhalen is wel dat het vraagstuk geïndividualiseerd wordt. In geen enkel geval werd het geschil tussen opdrachtgever en onderzoeker op instituutsniveau afgehandeld. Sterker nog, de werkgever koos vaak partij tegen de onderzoeker. Ondanks het feit dat de onderzoeker deel uitmaakte van een instituut (universiteit of anderszins), werd het geschil gezien als een probleem tussen onderzoeker en opdrachtgever, waarbij de onderzoeker afgeschilderd wordt als een querulant en zelfs het gevaar loopt zijn/haar baan te verliezen.

Juist dit probleem roept de behoefte op naar een meer algemene analyse van de veranderende relatie tussen wetenschappelijk onderzoek en opdrachtgever en vooral de vraag naar het maat-

schappelijk belang dat met wetenschappelijke kennis wordt gediend; het vraagstuk van de waardevrijheid in de jaren zestig, de daaropvolgende kritische wetenschap, en het ontstaan van wetenschapswinkels die onderzoek verrichtten uitsluitend voor maatschappelijk achtergestelde groepen. Juist hier werden de resultaten van onderzoek gebruikt in de politieke strijd tussen belangengroepen. Wetenschappers kozen hier expliciet positie in het gebruik en toepassing van wetenschappelijk onderzoek.

In het huidige onderzoeksbestel heeft de onderzoeker weinig te vertellen over het politieke/maatschappelijke gebruik van de onderzoeksresultaten. Met andere woorden de onderzoeker is niet in de gelegenheid om positie te kiezen. Dat maakt het lastig voor de auteurs om een duidelijke oplossing te bieden voor de onderzoeker. Zij zoeken de oplossing van dit probleem niet bij de werkgever of collega-onderzoekers, maar bij de aanstelling van een Vertrouwenspersoon voor de Wetenschap, een soort Nationale Ombudsman/vrouw. Het zal duidelijk zijn dat de aanstelling van een dergelijk persoon, met hoeveel aanzien dan ook, zonder de macht van een ombudsman/vrouw, het probleem alleen maar verplaatst. Als een werkgever, of het nu een universiteit of een commercieel onderzoeksbureau is, zijn verantwoordelijkheid niet neemt en zich uitsluitend ziet als partij in de wereld van de marktwerking, zal een vertrouwenspersoon daar weinig invloed op kunnen uitoefenen. Opvallend is dat de auteurs besluiten met een citaat van Wertheim, die wijst op het belang van het vasthouden aan wetenschappelijke waarden, te weten het zoeken naar waarheid en daarmee het recht van mening te verschillen met machthebbers. Juist hier lijkt mij de kern van het probleem te liggen, namelijk de maatschappelijke en vooral politieke strijd om de interpretatie.

Het is jammer dat de onderzoekers geen tijd hebben genomen om in de geschiedenis van deze 'problematische relatie' te duiken. Zo heeft bijvoorbeeld C.H. Weiss reeds in 1979 over deze problematiek gepubliceerd. Hij stelt dat in het debat over het onderzoek en het gebruik ervan door opdrachtgevers het van essentieel belang is, dat men zich realiseert om welke soorten kennis het gaat en welke kennisleidende belangen daarbij een rol spelen. In zijn artikel *The many meanings of research utilization* (*Public Administrative Review* 5: 426-431), werkt Weiss zeven denkmodellen uit die enige helderheid kunnen verschaffen over een ingewikkelde relatie. Een relatie waar het gaat om sociologische feiten en de normatieve fictie van politieke bruikbaarheid.

Henk Kleijer

SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen
Amsterdam

Jan C.C. Rupp. Van oude en nieuwe universiteiten. De verdringing van Duitse door Amerikaanse invloeden op de wetenschapsbeoefening en het hoger onderwijs in Nederland, 1945-1995. Sdu, Den Haag 1997, 462 pp.

De titel van Jan Rupp's *Van oude en nieuwe universiteiten* is ondanks zijn uitvoerigheid een vlag die de lading niet dekt. In feite begint Rupp's studie met de toenemende professionalisering van zowel de Amerikaanse als de Nederlandse universiteiten in de tweede helft van de negentiende eeuw en biedt zij een grondig historisch overzicht van hoe er tot in de jaren 1990 met name in Nederland over de plaats van het hoger onderwijs in de samenleving is gedacht. (Voor wat de Verenigde Staten betreft beperkt Rupp zich naast een discussie van de Amerikaanse receptie van het Duitse onderzoeksideaal hoofdzakelijk tot het zogeheten Californische model voor hoger onderwijs.) Maar voor die uitvoerigheid kunnen we Rupp alleen maar dankbaar zijn: de historische hoofdstukken geven waardevolle informatie over de overwegingen en idealen die bij de

totstandkoming van het Nederlandse, respectievelijk Amerikaanse hoger onderwijs een rol hebben gespeeld. Bovendien stelt het betrekken van de periode voor de Tweede Wereldoorlog in zijn onderzoek Rupp in staat een schat aan uiteenlopende gegevens te verschaffen, bijvoorbeeld met betrekking tot de nationale herkomst van op Nederlandse universiteiten gebruikte studieboeken, van die van eredoctoren en met Nederlandse beurzen gesteunde buitenlandse onderzoekers. Wie iets wil weten over de institutionele betrekkingen tussen het Nederlandse wetenschappelijk bedrijf en het buitenland dient Rupp te raadplegen.

Maar die nadruk op de institutionele kant van de wetenschapsbeoefening is ook een zwakte. Het veroorzaakt een vertekening van het beeld waardoor Rupp met een van de twee stellingen die hij tracht aan te tonen, de plank ernstig mis slaat. Of misschien is het juist om te zeggen dat Rupp weliswaar gelijk heeft, maar om de verkeerde redenen.

Van oude en nieuwe universiteiten gaat uit van twee centrale stellingen. De eerste is dat de 'motor van veranderingen in het Nederlandse hoger onderwijs moet worden gezocht ... in de opkomst van nieuwe wetenschapsgebieden, de technische, economische, en sociale'. Die stelling lijkt mij goed verdedigbaar en Rupp maakt haar ook inderdaad zeer aannemelijk. Rupp heeft ook zonder twijfel het gelijk aan zijn zijde in een aantal wat meer ondergeschikte theses, zoals bijvoorbeeld zijn vaststelling dat Nederland voor wat betreft de inrichting van het hoger onderwijs de Verenigde Staten juist niet heeft gevolgd. Maar zijn tweede centrale stelling, een stelling met zeer verreikende consequenties, lijkt mij niet houdbaar: 'Verschuivingen in de wetenschappelijke oriëntatie "volgen" verschuivingen in de plaats van Nederland in de wereldpolitieke verhoudingen. Wetenschap "volgt" de buitenlandse politiek ...' (p. 11). Dat Rupp deze these – die zijns inziens verklaart waarom de Nederlandse wetenschap zich na de oorlog op de Verenigde Staten is gaan oriënteren – zeer serieus neemt, wordt afdoende duidelijk gemaakt door het volgende citaat: 'Vanaf 1985 ... zijn er tekenen die erop wijzen, dat gestreefd wordt naar een eigen, zelfstandige Europese veiligheidspolitiek. Sinds dat jaar voert de overheid een wetenschapspolitiek die meer en meer (ook) op Europa is gericht. We verwachten vanaf die tijd een weer aantrekkende belangstelling voor een Duitse en Franse wetenschapsopvatting, en na de val van de Berlijnse muur, ook voor een Oost-Europese' (p. 13).

Ik haal deze twee passages aan, omdat zij het gebrek aan precisie illustreren dat naar mijn idee Rupp met betrekking tot deze stelling ernstig parten speelt. Waar het mij om gaat is dat Rupp in het eerste citaat spreekt van 'wetenschappelijke oriëntatie', terwijl hij in het tweede citaat spreekt van een door de overheid gevoerde 'wetenschapspolitiek'. Dat zijn echter twee volstrekt verschillende zaken. Dat een door de overheid met betrekking tot het buitenland bedreven wetenschapspolitiek in het verlengde ligt van een meer algemene politieke oriëntatie inzake het buitenland, ligt in de rede. Maar het is volstrekt onduidelijk waarom een verschuiving in de wetenschapspolitiek tot een opleving van de belangstelling voor andere wetenschapsopvattingen zou moeten leiden, met andere woorden tot een wetenschappelijke heroriëntatie. Rupp maakt hier en elders geen onderscheid tussen het institutionele niveau, of liever gezegd de diverse institutionele niveaus (ministerie, KNAW, NWO, universiteitsbesturen, enzovoort), waarop wetenschapspolitiek met een handtekening te realiseren is, en de wetenschappelijke werkvloer, die met die handtekeningen wellicht een (meestal tijdelijk) financieel voordeeltje kan boeken, maar zich verder voornamelijk oriënteert op de plaats of plaatsen waar interessant en baanbrekend onderzoek wordt uitgevoerd.

Als Rupp stelt dat het door hem verzamelde materiaal de stelling ondersteunt 'dat veranderingen in wetenschappelijke oriëntatie verschuivingen in de buitenlandse politiek op het gebied van vrede en veiligheid volgen' (p. 50), dan heeft hij gelijk – de Nederlandse wetenschap is zich na de oorlog op de Verenigde Staten gaan oriënteren – maar om de verkeerde reden. De werkelijke reden voor die oriëntatie is niet het Nederlandse buitenlandse beleid, maar is te vinden in een tabel op p. 191, die ons laat zien dat de Verenigde Staten in de periode 1963-65 ruim 21

miljard dollar uitgaven aan onderzoek en ontwikkeling (3,4% van het BNP), het Verenigd Koninkrijk ruim 2 miljard (2,3%), Frankrijk – als derde op de lijst – 1,6 miljard (1,9%) en Nederland 330 miljoen (ook 1,9%). De Verenigde Staten gaven ruim tweemaal zo veel uit als alle andere westerse industrielanden samen. Het zou een waar mirakel zijn geweest als onder die omstandigheden de Nederlandse wetenschapsbeoefening *niet* op de Amerikaanse georiënteerd was geraakt. Hoe zouden de Amerikanen zoveel geld zo slecht hebben kunnen besteden?

Het feit dat die oriëntatie op de Amerikaanse – en in aanzienlijk mindere mate Britse – wetenschap zo duidelijk met een (door zeer ruime middelen mogelijk gemaakte) enorme onderzoeksoutput te maken heeft, roept ook sterke twijfel op over Rupps stelling dat het Amerikaanse Fulbright Program en de activiteiten van de British Council 'een beslissende rol' hebben gespeeld in onze naoorlogse heroriëntatie op de Anglo-Amerikaanse wetenschap. Ook voor wat betreft de activiteiten van deze organisaties heeft Rupp een schat aan informatie verzameld, maar het verband dat hij ziet tussen die activiteiten en de heroriëntatie van de naoorlogse Nederlandse wetenschap lijkt mij weg te vallen naast de aantrekkingskracht die met name de Amerikaanse wetenschap zelf uitoefende op Nederlandse onderzoekers.

Rupp laat overtuigend zien dat de wetenschaps*politiek* – het niveau van uitwisselingsverdragen, uitnodigingsbeleid van officiële instanties, enzovoort – inderdaad gerelateerd is aan buitenlands beleid. Maar de wetenschappelijke oriëntatie op de werkvloer is daar grotendeels onafhankelijk van. Het zou interessant zijn om Rupps stelling te toetsen aan de hand van het voorbeeld van Zwitserland. 'Niet economische verdragen leiden tot versterking van wetenschappelijke vervlochtenheid, maar militaire verdragen' (p. 15), zegt Rupp in een herformulering van zijn stelling. Toch durf ik te beweren dat de tot voor kort in elk geval militair strikt neutrale Zwitsers wel degelijk specifieke wetenschappelijke oriëntaties hebben, en dat bovendien de Verenigde Staten daar zeer prominent in figureren.

Deze kritiek lijkt fundamenteeler dan zij is. Het echte fundament van Rupps boek wordt gevormd door de overvloed aan materiaal die hij aandraagt. Voor wat dat betreft zal het lang duren voor er een nieuwe oriëntatie nodig is.

Hans Bertens
Vakgroep Literatuurwetenschap
Universiteit Utrecht

Ruud Stokvis, **Concurrentie en beschaving. Ondernemingen en het commercieel beschavingsproces**. Boom, Amsterdam 1999, 248pp.

Hoewel Stokvis zelf zijn boek aanbeveelt als een proeve van volgens hem goeddeels nog onderontwikkelde sociologie van ondernemingen, is zijn studie in feite een voorbeeld van economische sociologie. Dat neemt niet weg dat de pretentie van de auteur niets meer en niets minder is dan het leggen van stevige fundamenten voor een sociologie van ondernemingen. Hij doet dit onder andere door op bepaalde momenten in zijn boek suggesties te formuleren voor verder onderzoek.

Vanuit een sociologische invalshoek beschrijft Stokvis het gedrag van ondernemingen en ondernemers. Concurrentie is daarbij zijn primaire invalshoek. Hij koppelt dit vervolgens aan het beschavingsproces, dat wil zeggen: staatsvorming en civilisatie. Meer in concreto veranderen ondernemers in hun onderlinge concurrentiestrijd niet alleen hun prijzen en producten, maar ook de aard van hun ondernemingen en ondernemingsactiviteiten. Bovendien beïnvloeden zij door die veranderingen de ontwikkeling van de samenleving waarvan zij deel uitmaken.

De inspiratie voor de betekenis van concurrentie is in hoofdzaak Schumpeter en die van het

beschavingsproces Elias. De theoretische verbinding tussen deze twee legt de auteur op basis van de in *The great transformation* door Polanyi uitgewerkte stelling, dat in moderne kapitalistische samenlevingen de economie niet meer, zoals traditioneel het geval was, is ingebed in het sociale leven, maar omgekeerd het sociale leven in het economisch systeem. Door zich te scharen achter Polanyi, levert de auteur kritiek op de gangbare economische sociologie die als uitgangspunt hanteert dat er sprake is van inbedding van de economie in de samenleving (*embeddedness*).

Het boek bestaat uit een algemene inleiding en vijf hoofdstukken. De eerste drie hoofdstukken vormen een uitwerking van het concurrentieperspectief; de laatste twee van het 'commercieel' beschavingsproces. De vijf hoofdstukken corresponderen min of meer met een samenvatting van de theorieën van Schumpeter en Elias in vijf door de auteur geformuleerde stellingen, die ik voor een goed begrip van het boek samenvat: De eerste stelling luidt dat kapitalistische samenlevingen erdoor worden gekenmerkt dat ondernemers bedreigd worden. Stelling twee is dat ondernemers niet voor hun plezier concurreren. Daarom streven zij van nature naar monopolistische situaties. De derde stelling voegt daaraan toe, dat de centrale strategie van ondernemers in dit verband het introduceren van innovaties is. Volgens stelling vier ontstaan daardoor weerstanden van mensen, instanties en organisaties. Ten slotte is volgens stelling vijf het commercieel beschavingsproces de resultante van het streven van ondernemers naar vernieuwingen.

De auteur beschrijft in evolutionair perspectief een groot aantal aspecten van concurrentie, ondernemingen en monopolievorming. Zo komen onder meer zaken aan de orde als management en innovatie, vernieuwingen en uitvindingen, overheden en monopolievorming, wetgeving, diverse vormen van steunverlening, octrooien, bedrijfsspionage, merken en reclame, modestimulering en distributiestrategieën. Al deze activiteiten zijn er op gericht een concurrentiële voorsprong te verwerven.

In het laatste deel van het boek verschuift de aandacht naar de effecten van concurrentie, ondernemen en technische vernieuwingen op de samenleving. Dan wordt aandacht besteed aan onder andere oorlog en wetenschap, uitvinden en ondernemende uitvinders, moderne industriële research, de maatschappelijke verbreiding van *scientific management*, pacificering van arbeidsverhoudingen, machinebrekers, stakers, consumptie en beschaving.

De benadering van Stokvis mag gerust onconventioneel worden genoemd. Moderne sociologen, waaronder economisch sociologen en organisatiesociologen, hebben in de regel weinig aandacht voor vraagstukken op het vlak van concurrentie en monopolievorming. Economen hebben dit traditioneel wel, maar hun benadering richt zich veeleer op prijzen, producten en bedrijfsorganisatie. Door enerzijds terug te grijpen op een aantal klassieke auteurs (naast de reeds genoemde, ook Marx en Veblen) en enkele moderne institutionele economen (Galbraith en Reich) en anderzijds te kiezen voor een tweeledige historisch-procesmatige doorkijk (concurrentie en beschaving), biedt de auteur een aantal interessante observaties. Bijvoorbeeld de vaststelling dat het imperialisme ondernemers veel kansen bood, die zij vervolgens ook tot op de dag van vandaag hebben weten te benutten (vgl. in ons land bijvoorbeeld bedrijven als Hoogovens, KLM, Stork en de textielindustrie) is weliswaar niet nieuw, maar wel uiterst relevant om niet uit het oog te verliezen. Dat geldt ook voor de vaststelling dat het vaak de technische vernieuwingen zijn geweest die een grote maatschappelijke impact hebben gehad. Eind vorige eeuw waren het juist weer uitvinders die hun bedrijfjes tot bloeiende en soms grote ondernemingen wisten te brengen (Edison, Singer). Een derde observatie betreft het *scientific management* als uiting van het 'commercieel' beschavingsproces. Dit had een veel breder maatschappelijke impact dan alleen de verbreiding van gestandaardiseerde werkmethoden in fabrieken. Zelfs in de privé-huishouding vond het zijn weg.

Daar staat echter tegenover dat Stokvis er niet in is geslaagd een sociologie van onderne-

mingen te formuleren. Zijn benadering blijft steken in niet zelden algemene beschrijvingen als gevolg van zijn mijns inziens te algemene probleemstelling. Het boek lijkt daardoor nog het meest op een inleiding in het vak van de ondernemingssociologie. Ook zijn voorstellen voor onderzoeksthema's blijven als gevolg daarvan enigszins los in de lucht hangen. Het boek eindigt zonder slotconclusies of suggesties over hoe nu verder. De lezer moet het doen met de beginprobleemstelling dat het concurrentieperspectief en het beschavingsperspectief op een zinvolle manier aan elkaar zijn te verbinden. Dit alles neemt niet weg dat het boek van Stokvis geslaagd is. Niet alleen vanwege de gevolgde theoretische benadering, maar ook omdat hij een thema bij de kop heeft genomen dat zonder meer de aandacht verdient van hedendaagse sociologen.

Erik de Gier
SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen
Amsterdam